

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ: ЧЕРВОНЕ СТОЛІТТЯ

Есеї

MYROSLAV POPOVYCH: THE RED CENTURY

Essay

Наталія ВЯТКІНА,

кандидатка філософських наук,
старша наукова співробітниця відділу логіки і методології науки,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
nviatalia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4839-1146>

ЛОГІКА І ПРАГМАТИКА ІСТОРІЇ МИРОСЛАВА ПОПОВИЧА

Есей має на меті окреслити напрямки реконструкції логіко-семантичних підстав аналізу історії у «Червоному столітті» Мирослава Поповича, зосереджуючись на тому, як його методологія формує його ідеї. Для досягнення цієї мети буде розглянуто загальні принципи його підходу та конкретні приклади міркувань з його історичних та культурологічних праць. На погляди Поповича щодо опису історії впливають два взаємопов'язані чинники: логіка як аналітичний інструмент та прагматика як методологія інтерпретації історичних процесів. Як аналітичний інструмент Попович використовує антиномії для дослідження та інтерпретації природи історичних криз, підкреслюючи складність цих моментів. Аналіз тексту «Червоного століття» схиляє до думки, що передумови, описи, питання та висновки М. Поповича, очевидно, перебувають під впливом основних концепцій модальної логіки, які лежать у підґрунті його розуміння історичних подій. Концепція Поповича про фази розламу в історії, які висвітлюють та фіксують унікальні особливості розвитку XX століття, обговорюється як центральний елемент його аналізу.

Ключові слова: логіка та філософія історії, антиномії, фази розламу, історичні кризи, модальний реалізм.

Цитування: Вяткіна, Н. (2025). Логіка і прагматика історії Мирослава Поповича. *Філософська думка*, 4, 27—40. <https://doi.org/10.15407/fd2025.04.027>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Замість вступу

Цей матеріал є спробою накреслити напрями реконструкції логіко-семантичних підстав аналізу історії у книзі Мирослава Поповича «Червоне століття»¹ з метою простежити хід думок автора, мого вчителя й видатної особистості. У своєму висвітленні зазначених питань спиратимусь на загальні принципи його методології, а також на конкретні приклади міркувань, що він їх застосовував у своїх історико-культурних працях. Моя ідея полягає в тому, що погляди Мирослава Поповича на опис історії формуються під впливом двох взаємопов'язаних чинників: логіки як інструменту аналізу та прагматики як практичної спрямованості інтерпретації історичних процесів.

Ті, хто нині читає тексти Мирослава Поповича, присвячені різним філософським проблемам, а також фактам і подіям у житті України впродовж її історії на тлі світових подій — як у «Червоному столітті», сприймають їх як культурно-історичні описи й оповіді, далекі від логічної тематики. Існує така популярна думка, що Попович частину свого життя займався переважно логікою (філософією й методологією науки), а в часи Незалежності зайнявся політикою та перейшов до улюбленої царини — історії культури, політичної історії, аналізу актуальних соціополітичних проблем України та світу. Якщо читач не знайомий з логіко-філософськими творами Мирослава Поповича, він не побачить, що насправді наш автор ніколи не відходив від логіки, семіотики та філософії науки й у пізніших творах, а надто у своєму аналізі політичної історії, політичної філософії та історії культури, в темах, що він присвятив їм більшу частину свого життя.

Незважаючи на тематичне розмаїття, всі праці Мирослава Поповича поєднує певна методологія наукового дослідження. Передусім його твори, ранні й пізніші, мають явно виражений семіотичний характер з визначеною структурою досліджуваних подій, низкою характерних знаково-символічних елементів такої структури у їхньому взаємозв'язку, що в цілому детермінують процес семіозису описуваних ним процесів від архаїки до сьогодення. Він органічно й досконало володів цією, сказати б, мисленневою технікою, що дозволяла йому структурно-знаково вибудовувати моделі розуміння різноманітних явищ історії та культури. Не випадково назва останньої планової теми, що її особисто запропонував колегам з відділу логіки і методології науки Мирослав Володимирович, була саме така: «Семіотичний аналіз явищ культури» (2016). Це був місток, що поєднував семіотичні дослідження Поповича й більшості колег відділу (на той час «логіки наукового пізнання») кінця 70—80-х років минулого століття із сучасними семіотичними дослідженнями. Зрозуміло,

¹ Попович, М. (2005). *Червоне століття*. Київ: АртЕк.

що в новому дослідженні так само йдеться не про культуру як таку, а про різні моделі інтерпретації на сучасному етапі (хоча зі значними ремінесценціями до минулих досліджень), об'єднані переважно спільною аналітичною методологією. Відділ виконав і оприлюднив колективну монографію під цією назвою на початку 2021 року (Васильченко та ін., 2021).

Структурно-семіотичний тип аналізу набув піку свого розвитку саме в період творчого зростання Мирослава Поповича як філософа. Це особливо стосувалося етнології, реконструкції архаїчних культур в індоєвропейських дослідженнях. Саме тоді він написав «Туран»², «Світогляд древніх слов'ян»³ тощо. Тісно пов'язані з інформаційними процесами на перетині математики, фізики, лінгвістики, семіотичні дослідження дали поштовх до розвитку міждисциплінарних галузей — математичної логіки та філософії й методології науки, різних аспектів когнітивних наук, що тільки розпочали бурхливо розвиватися у західній науці й філософії. Через зацікавленість логікою й філософією науки центр тяжіння наукових інтересів Поповича з кінця 50-х і крізь 60-ті роки неухильно зсувався у бік немарксистського синтезу знань.

Про що з упевненістю можна говорити: Мирослав Попович не був марксистом. Він ніколи не стверджував цього публічно (принаймні мені не відомі такі висловлювання), але у свої лекціях, методологічних семінарах нашого відділу він виявляв відмінні від діалектичного матеріалізму погляди⁴. Це також відчували й відповідні установи, що контролювали розвиток і напрямки, у яких скеровували свої інтереси науковці, а надто ті, хто працював у головній філософській інституції країни. Звинувачення у ревізіонізмі регулярно лунали на адресу Поповича і керівництва Інституту філософії за часів П.В. Копніна і В.І. Шинкарука, з кінця 1960-х і аж до середини 1980-х років, не кажучи про анонімні листи від деяких колег на адресу відділу науки ЦК КПУ. Пригадую, як М. Попович разом з професором А. Гордієнком, який щойно повернувся до Інституту після роботи в тому самому відділі науки, склали словничок термінів й термінологічних сполучень, що їх слід було вживати, складаючи так звані доповідні записки для відділу науки з різних ідеологічних питань. З гумором і відвертим сміхом працювали вони над тими текстами. Якою б знахідкою такий алгоритм прийшовся нинішнім Великим Мовним Моделям! Мирослав Володимирович добре вивчав марксизм, бо мав таку рису характеру — ретельно й старанно навчатися, але ніколи не був адептом цієї філософської течії чи школи. Він вправно наводив марксистські по-

² Рукопис, про який я доповідала на Других Читаннях пам'яті Мирослава Поповича, 19.04.2019.

³ Попович М.В. (1985) Мировоззрение древних славян. Киев, Наукова думка.

⁴ Про це яскраво написав Віктор Козловський у своїй чудовій статті-спогаді (Козловський, 2018).

ложення, «за правилами гри», у передмовах до своїх індивідуальних і віддільських колективних монографій, цитував суголосні фрагменти класиків марксизму у своїх статтях доби комуністичної влади в країні. Але ці згадування були радше ілюстраціями й паралелями до положень публікації, ніж підтвердженням правильності ідей діалектичного й історичного матеріалізму, як це зазвичай вимагалось від філософів того часу. Штудювання багатотомника Бурбакі, Фейнманівських лекцій із фізики, класичних книг із вищої математики й математичної логіки, що наповнюють його персональну бібліотеку й красномовно свідчать про наукові інтереси їхнього власника, після закінчення університету переважили порівняно з так званою критикою сучасної буржуазної філософії, що з неї починав колись молодий Попович, у бік так званого позитивного знання (хоч і нещадно критикованого аж до сьогодні), заснованого на доказовості, на аналізі наукових теорій та процедурах перевірки їхньої істинності. Наступний фрагмент яскраво ілюструє методологічний розбір, нищівний і сповнений гумору, такого роду практичного втілення марксизму дійовими персонажами відомого нам історичного періоду:

«Марксизм як практико-політична філософія сполучає холодний прагматизм з надією на чудо, на відкриття наукових істин не завдяки науці, а всупереч їй — завдяки діалектико-матеріалістичному прозрінню. Сподівання чуда займало велике місце в діяльності Хрущова. В його час на заході вже говорили про “економічні чуда” — німецьке, японське. Зараз забутий апологетичний фільм Торндайка про еру Хрущова, який так і називався: “Русское чудо”. Хрущов покладався не на своє виняткове володіння шаманською “діалектико-матеріалістичною методологією”, як більшовики попередніх поколінь і насамперед Сталін, а на своє “виняткове практичне чуття”, свій практичний політичний досвід. З його точки зору, всі кремлівські кабінетні вожді, і Сталін насамперед, не мали харизми відкривачів чуда, бо були “відірвані від життя”. Вульгарна плебейська заздрість до “очкариків” рефлекувала і на світ кремлівських лжеінтелектуалів. Комунізм і марксизм у Хрущова перетворився з самовдоволеної догматики на енергійну практичну діяльність методом проб і (приховуваних) помилок. Цим він, партійний “демократ”, протиставив себе кремлівським партійним “аристократам”. І треба сказати, що такий вульгарний практицизм набагато симпатичніший від надутого безмозклого догматизму» (Попович, 2005: с. 604).

Я б наважилась припустити, що так само і Сергій Кримський не був марксистом у тому, як він будував свої погляди на філософію, науку і навколишній світ, звідки виростали його власні моделі пояснення від самого початку його професійного розвитку і творчості. Можливо, саме ця риса «за замовчуванням» об’єднувала цих філософів — не у Київську школу (хоча чому б і не називати це таким чином, бо, зрештою, «науко-

ва школа», а ще більше «філософська школа» є широкими поняттями), а у Київське коло (рубрика ФД) філософів, бо воно, це коло, точно існувало й продовжує існувати, і ми є свідками цього феномену.

Логіка у творчості Мирослава Поповича

Попович розглядав логіку не лише як формальну дисципліну, а й як інструмент для аналізу наукових, соціальних та історичних процесів. Він досліджував методологію наукового пізнання, структуру мови, інваріанти, що допомагають розкрити смисл історичних подій через структурну подібність тих чи тих суспільних явищ упродовж історичного розвитку. І йдеться не про те, що логіка діє замість філософії, а про взаємний вплив, взаємне доповнення й розвиток концептуального апарату обох напрямів, що особливо стосується філософської логіки, що нею фактично Мирослав Попович і займався. Філософська логіка, найбільш загальним чином, має справу із застосуванням логічних понять до аналізу філософських проблем, а проблеми можуть бути різного характеру. Ключовим є те, що науковий процес він реконструює як логічно послідовний, від генези проблеми до формування теорії. Він досліджував формальну правильність, досвідну перевірюваність, змістову істинність наукових теорій, межі їхнього розвитку, а також семантику наукових тверджень і співвідношення мови спостереження з теоретичною мовою. Здається доречною думка відомого польського логіка Яна Воленського, з яким Мирослав Попович приятелював пів життя:

«Логіка завжди розглядалася як частина (часто дуже важлива) філософії або, принаймні, як щось дуже тісно пов'язане з філософською діяльністю, зокрема як її органон (в аристотелівському сенсі). Отже, природа логіки постійно обговорюється серед філософів з моменту її народження (або відкриття) у Стародавній Греції. Ці дискусії зосереджувалися на значній кількості фундаментальних питань. Дозвольте мені згадати лише три з них. Що таке властивості логіки? Які функції логіки? Яка сфера логіки? Ці питання взаємопов'язані багатьма способами. Можливо, зручно почати з розмежування логіки *sensu largo* (логіки в широкому сенсі) та логіки *sensu stricto* (логіки у вузькому сенсі, формальної логіки). У той час як останню можна ототожнити з формальною логікою, перша включає семантику (семіотику) та методологію науки» (Woleński, 2019: pp. 107—108).

Попович переносить — у певному сенсі, а саме у *sensu largo*, — логічні та методологічні підходи з філософії науки на філософію історії, аналізуючи історичні події не лише як послідовність фактів, а й як структурований процес із внутрішньою логікою, що виявляє причини та сенс подій⁵.

⁵ Про ключову роль мови й мовлення як інструменту археології знань (див.: Іщенко, 2015).

«Друга важлива відмінність, пов'язана з природою логіки, — веде далі Воленський, — полягає в розмежуванні *logica docens* (теоретичної логіки) та *logica utens* (прикладної логіки). Побудова логічних систем та дослідження їхніх властивостей становлять перевагу *logica docens* (включно з металогікою). З іншого боку, майже всі погоджуються, що ми використовуємо логіку й повинні це робити (я не вдаюся в подробиці щодо цього твердження). Середньовічний логік Петро Іспанець сказав, що діалектика (тобто логіка) є мистецтвом мистецтва та наукою наук для всіх, якими вони є, методами для всіх інших наук). Це одразу говорить про те, що теоретична логіка є універсальною та універсально застосовуваною. Суть цитованого Петром Іспанцем вислову про логіку як науку наук містить найфундаментальнішу інтуїцію щодо логіки. Гедель [...], Тарський та Квайн [...] висловили ту саму ідею в наступних уривках:

[...] [логіка] — це наука, що передує всім іншим, яка містить ідеї та принципи, що лежать в основі всіх наук.

[...] слово „логіка” використовується [...] у цій книзі [...] як назва дисципліни, яка аналізує значення понять, спільних для всіх наук, і встановлює загальні закони, що регулюють ці поняття.

Лексикон — це те, що особливо задовольняє особливі смаки та інтереси. Граматика та логіка — це центральні засоби, що обслуговують усіх охочих.

Таким чином, можна розглядати погляд Петра Іспанця—Геделя—Тарського—Квайна як такий, що припускає універсальне застосування логіки» (Woleński, 2019: p. 108).

Майже втіленням описаного Воленським принципу універсальності у підході Поповича є міждисциплінарність його досліджень — поєднання методів логіки, філософії, історії та культурології для розуміння сутності історичних процесів. Він вбачає в історії не хаотичний набір фактів, а певну послідовність, яка підпорядкована об'єктивним закономірностям — так званий логіці речей, логіці фактів, а в підсумку — логіці історії. Це дає змогу філософові аналізувати історичні процеси крізь призму причиново-наслідкових зв'язків, встановлювати закономірності розвитку суспільства та виявляти внутрішню суперечливість історичного буття, виходячи не з якоїсь абстрактної, наперед заданої ідеології, а з пошуку відповідей на дослідницькі питання, формулювання гіпотез і максимально точного опису подій, що можуть постати у складі відповідей.

«В історії логіки з'явилися також деякі проекти так званої *logica magna* (великої логіки), систем, що охоплюють усю науку або принаймні — математику. Як ілюстрації такого розуміння логіки можна взяти *characteristica universalis* та *calculus ratiocinator* Ляйбніца, системи Фреге

та Расела, продиктовані їхнім логіцизмом, або логіку Лесневського» (Woleński, 2019: p. 109).

Підставимо на місце математики історію (або додамо історію), і ми отримаємо логіку, що, таким чином, стає ключем до розуміння того, як і чому відбуваються історичні зміни, і як вони впливають на суспільство та окрему людину: «... і великі соціальні рухи, і суто індивідуальні переживання соціальної несправедливості завжди мають індивідуальні мотивації» (Попович, 2005: с. 797). Але Попович не поділяє при цьому телеологічних поглядів Френсиса Фукуями про принципи, що до реалізації їх нібито, свідомо чи несвідомо, прямує історія. Він також не малював ілюзорних картин повернення до втраченої «золотої доби». Саме у «Червоному столітті» ми можемо спостерігати послідовну критику ліберальної парадигми історії, політики й соціального розвитку (розділ «Постмодерн: метафізика і політика», сс. 783—800), що є результатом власної філософської еволюції Мирослава Поповича впродовж 80—90-х років минулого століття. Разом з тим (у тому ж розділі) Попович заперечує панівне для західного суспільства консервативно-ліберальне бачення засадничих її принципів як «потойбічних», трансцендентальних принципів, які «живуть» чи «мають жити» в майбутньому, і звідти, з прийдешнього, сягають смислами життя «тут і тепер» (Попович, 2005: с. 795).

У пошуках аналогій дослідженням Поповича згадалася праця, у якій серед історично мислячих філософів називаються Мартин Гайдеггер, Річард Рорті, Поль Рікер, Алесдейр Макінтайр та інші історично налаштовані філософи. Йдеться про монографію “The Uses of the Past from Heidegger to Rorty. Doing Philosophy Historically” Роберта Пірсі (Piercy, 2009), що через творчість саме цих філософів досліджує, як можна займатися філософією, вивчаючи минуле. Пірсі показує, що відмінною рисою цих постатей є зацікавленість у філософських картинах (*philosophical pictures*) — надзвичайно загальних уявленнях про те, яким є світ — а не конкретних теоріях чи філософських концепціях. Через дослідження того, як ці мислителі використовують наратив для оцінки та критики цих картин, Пірсі надає оригінальний і цікавий опис того, як *філософи використовують минуле*. Якщо узагальнити, здійснення філософії історично (DPH) відкидає жорстке розділення між систематичними філософськими дослідженнями та історією. Але дослідження минулого з боку позначених філософів все одно залишаються спрямованими на саму філософію в її історичних перипетіях і контекстах і майже не виходять за межі цехових завдань — чи то постановки діагнозів, чи то виправлення понять. Пірсі також ставить запитання: яким є статус такого роду досліджень минулого. І відповідає, що це є перш за все — частина філософії. На мій погляд, якщо скористатись цією аналогією, можна ставити крапку у пошуках того, чим є «Червоне століття» з погляду жанру: цей жанр

має характер філософського дослідження і належить до філософії. З тою лише відмінністю, що дослідження Поповича спрямоване не на езотеричні філософські проблеми, а на реальну дійсність історії.

Прагматика історії у трактуванні М. Поповича: історія як інтерпретація

Франклін Анкерсміт, досліджуючи семантику мови істориків, природу історичної раціональності, у своїй «Наративній логіці» (Ankersmit, 1983) формулює так звану «пропозицію прагматика»: «Згідно з цією пропозицією, функція наративів полягає в тому, щоб полегшити нашу орієнтацію у світі; отже, ідеальний наратив вважається тим, який є найнадійнішим дороговказом для наших дій» (Ibid., p. 33). Саме цього досягає автор «Червоного століття», чий прагматичний підхід до історії полягає у тому, що історія — це не просто набір фактів, а їх інтерпретація, спрямована на практичні потреби сьогодення. Історичні події набувають сенсу лише тоді, коли вони осмислюються з погляду актуальних питань, цінностей і цілей суспільства. Прагматика історії проявляється в тому, що Мирослав Попович аналізує минуле з урахуванням його впливу на теперішнє та майбутнє, а також того, як інтерпретація історії може служити інструментом для формування суспільної свідомості та моральнісної позиції.

Варто лише нагадати фрагмент з «Червоного століття», присвячений ісламізму. Аналіз ісламізму і особливо опис того історичного моменту, коли «брати-мусульмани» з політико-просвітницької організації перетворилися на організацію терористів. Це актуально нині. Бо фактично пояснює витоки цих процесів політичних перетворень. Скільки можна прочитати різних думок у соціальних мережах про ісламізм? Безліч, причому таких, що у кращому разі ґрунтуються на популярних джерелах на кшталт Вікіпедії. Мирослав Володимирович дав собі труд впродовж десятиліть продумувати процеси всередині ісламізму, збирати матеріали, накреслювати послідовність історичних подій, внутрішню структуру ідейної частини, що породила збройне продовження, окреслювати межі цих структурних підрозділів, — фактично він побудував своєрідні історично-географічно-політичні кластери з кожного такого фрагменту свого аналізу, переміщуючи фокус, наводячи різкість на зображення епохи аж впритул до обличчя ключових фігур (див.: Попович, 2005: сс. 750, 759 і далі). У матеріалах про Китай, Індію, Японію, не кажучи вже про Європу та Америку, він побудував такі самі «кластери», сповнені історичними даними й авторським баченням подій. Попович критикує схематизм і абстрактний детермінізм у розгляді історії, наголошуючи на значенні дій реальних людей, їхніх мотивацій, інтересів і пристрастей. Читає відчуває, як автор захоплюється детальним фактажем описуваних ним

історичних подій. Читаючи й перечитуючи «Червоне століття», звертаємо увагу на виписані ним яскраві портрети історичних персоналій, що поєднують особисті, соціальні й психологічні риси, до яких додаються також фоторепродукції, завдяки яким читач має відчуття реальності тієї чи іншої особи. Риси і вираз обличчя, фрагменти одягу, — мені не раз доводилось переводити очі від тексту до фото і назад: невже це та сама людина, про яку йдеться? Лише наприкінці книги з'являються Джон Кенеді, Бітлз тощо, і настрій сприйняття трохи змінюється на краще.

Синтез логіки та прагматики

У теорії Поповича логіка і прагматика формують цілісне уявлення про історію: логіка забезпечує методологічну строгість й об'єктивність аналізу, а прагматика робить історію живою, актуальною та спрямованою на розв'язання теперішніх проблем, — це завжди детальний, всебічний опис і пояснення енциклопедичного рівня. Разом вони дозволяють виходити за межі схематичного бачення минулого, розкриваючи глибокий сенс не лише історичних процесів загалом, а й дій та вчинків конкретних осіб й окремих груп людей та наслідки їхніх дій, що тягнуться аж до наших часів. Таким чином, логіка і прагматика в концепції Поповича — це два основні підходи, які дозволяють не лише розуміти минуле, а й використовувати його для осмислення сьогодення й розуміння того, як люди, їхні інтереси, ідеології та цінності формують історичні події.

Важливим для Мирослава Поповича є питання: навіщо і для кого пишеться історія? Він показує, що історичні періодизації та інтерпретації можливі лише постфактум, коли події вже стали минулим, а їхній сенс формується відповідно до сучасних запитів. Попович заперечує аналіз історії через призму абстрактних «сил» (класів, націй тощо). До цього можна додати особливу переконливість його оповідей, як свідка й учасника майже двох третин того самого «червоного століття».

Розкриваючи панораму історичних подій у «Червоному столітті», Попович показує, як *історичні розлами* призводять до трансформації суспільства і людини, а також до легалізації масового насильства як «прийнятної» дії. «Звичайно російський патріотизм як ідеологія “старшого брата” в імперській багатонаціональній системі ще далекий від расистського утвердження німецької “надлюдини” над усіма іншими націями — недолюдьми. Депортація кримських татар та народів Кавказу, державний антисемітизм 1940—1950-х років — це ще не Бабин Яр. Але механізм кривавого “класового” насильства уже відпрацьований спочатку через розстріли заручників, а потім через голодомор і масову депортацію мільйонів, через всесилля каральної системи» (Попович, 2005: с. 520).

Як один з інструментів аналізу, Попович використовує *антиномії* (протилежні, взаємовиключні твердження) для аналізу історичних криз.

Йдеться про акцент на реальних суперечностях і проблемах на рівні інтерпретації, а не лише на формальних антиноміях як логічних конструкціях.

Матеріали «Червоного століття» дають підстави припустити, що Мирослав Попович керувався базовими поняттями модальної логіки у своїх пресупозиціях, у формуванні опису, постановці питань і висновках щодо перебігу історичних подій. Модальна логіка вивчає можливість, необхідність, випадковість тощо, і ці концепти виявилися ефективними для аналізу історичних альтернатив та в моделюванні суспільства.

«Потрібно було визначити слабкі місця системи російської демократії, що знаходилась в розкладі і розпачі, мобілізувати всі антиурядові сили, хаотичні і недисципліновані, нанести удар в найвразливіших місцях, — і система розвалилася. Історія пройшла через точку біфуркації і реалізувала один із можливих світів — як виявилось, далеко не найкращий.

Це була комбінація відважного вольового рішення з хаосом обвалу, що виявив усі лінії соціальних розламі. І, строго кажучи, здійснений партією Леніна переворот, був радше вдалим поштовхом, що звалив російську суспільно-політичну систему в хаос, з якого — не одразу — постав новий порядок» (Попович 2005: с. 14).

Цікаво було б визначитись із тим, до якого типу модальності тяжіє тип досліджень Поповича — до модального реалізму Д. Люїса, переважно метафізичної модальності, чи, наприклад, епістемічної семантичної концепції модальності Я. Хінтикки. І хоча це виглядає дуже умовно, є аргументи щодо і першої, і другої концепції, але коли йдеться про історико-політичні, історико-культурні дослідження (Д. Люїс також мав дуже широкі інтереси, що виходили за межі логіки), ваги схиляються на користь модального реалізму. І все ж таки, якщо припущення стосовно модального реалізму близьке до істини, то додатковий аргумент на користь цього припущення знайшовся майже випадково у моїй колекції авторських препринтів, презентованих колегами з дарчими підписами у різні часи доінтернетової доби; поміж них маю два окремі примірнички статей Мирослава Володимировича, опублікованих в авторитетному науковому видавництві *D. Reidel Publishing Company* “Concerning the Ancient Greek Ideal of Theoretical Thought” (1978) та “Identity by Sense in Empirical Sciences” (1977) (англійський переклад першої статті був мій. — Н.В.)⁶.

«Щоб зробити картину минулого більш повною, було б корисно доповнити реконструкцію структури античної теоретичної думки аналізом загальних уявлень про *ідеал наукового мислення* (курс. мій. — Н.В.), що панували в епоху створення аксіоматичного методу. Це головне за-

⁶ Обидві публікації відсутні у бібліографічних покажчиках Поповича (може, автор і сам забувся їх додати до списку публікацій на власне 75-ліття). У першій статті він окреслює свій методологічний підхід до логічної реконструкції теоретичних систем античної науки, що може бути потрактований як його метод історичної реконструкції.

вдання, яке переслідується в цій статті. Передумовами, з яких я виходжу, можна охарактеризувати так: я сумніваюся, чи внутрішній механізм міркування суттєво відрізняється в різних суспільствах і в різні епохи. Ми не говоримо про те, щоб знайти відмінності між “давньогрецькими силогізмами” та “давньоіндійськими силогізмами”. Логічний механізм розв’язання теоретичних, зокрема математичних, завдань загалом однаковий. Принаймні більш очевидними є відмінності вищого порядку, що проявляються, коли розв’язання задач, що задовольняє певне суспільство в певну епоху, перестає задовольняти інше суспільство в іншу епоху. Наприклад, результат, відомий як “теорема Піфагора”, був отриманий як стародавніми греками, так і стародавніми китайцями. З точки зору, сформульованої тут, не має значення, як цей результат був отриманий греками чи китайцями. Важливо знати, чому рішення, які задовольнили китайців, не задовольнили греків» (Попович, 1978: с. 113). Власне, у баченні ідеалу та його можливих варіантів і втілюється метафізична можливість (одна з багатьох) реалізації цього ідеалу.

Стаття 1977 року дає зрозуміти (поряд з аналізом поставленої проблеми) сам метод, яким Попович оперував логікою: «Я не використовуватиму поняття та методи логіки, а лише конкретні загальні схеми, які можна сподіватися визначити точніше. Отже, ця стаття не намагається розв’язати відомі логічні проблеми; радше вона прагне уникнути деяких із них. Виправдовуючись, можу лише сказати, що логічні формули, що використовуються в логіці емпіричних наук, насправді дуже часто є лише такими загальними схемами, а не формулами у строгому сенсі цього слова» (Попович, 1977: с. 26). Обговорюючи проблему спостережуваності теоретичних побудов, він зазначає, що у процесі розвитку науки («старої фізики») цю проблему усунуто. «Однак їхнє місце займають такі безпосередньо не спостережувані поняття, як вектор стану або метрика гравітації, продукти високого ступеня математичної та логічної абстракції» (Ibid., р. 25). Стаття завершується висновком: «Мабуть, найцікавішими прикладами таких “принципово неспостережуваних” тверджень є ті, що мають той самий теоретичний (і емпіричний) сенс, але відрізняються за змістом зі “звичайної” точки зору, з точки зору здорового глузду. Вони дозволяють нам зрозуміти, як ми обмежуємо наші звичні інтуїтивні уявлення в рамках теорії, навіть уявлення про те, що є ідентичним, а що відмінним з теоретичної точки зору. Тобто теорія описує точні масштаби ідентичності та відмінностей. З емпіричної точки зору ми бачимо лише довгі та короткі треки частинок, і здоровий глузд говорить, що частинки жили різний час. Однак лише теорія говорить нам, що насправді дві частинки жили однаковий час, але цей час був повільнішим для однієї з них. Це означає, що лише теорія, доведена фактами, говорить нам щось про зовнішню реальність, і наше завдання, що стає дедалі складнішим, полягає в правильно-

му розумінні змісту цієї теорії» (Ibid., p. 30). На мій погляд, цей останній фрагмент розкриває дуже важливі моменти «історичного методу» Поповича, бо говорить (1) про емпіричні науки, що важливо для мови опису історичних подій; (2) про тотожність теоретичних тверджень за змістом і відмінність їх за змістом з погляду здорового глузду, що важливо для історичного аналізу та експертної думки; (3) розкриває природу абстрактних об'єктів; (4) «на пальцях» демонструє, як працює теорія, обмежуючи наші інтуїтивні уявлення. Таке бачення *неспостережуваних* параметрів теоретичних тверджень імпліцитно присутнє в усіх наступних дослідженнях Поповича, хоч би якою цариною він займався.

Аналізуючи твори Поповича різних періодів розумієш, що методологія модальності ніби *зашиита в самій тканині* його інтерпретації минулого та екстраполяції до аналізу теперішнього й майбутнього, а історичне дослідження, особливо такого штибу, як «Червоне століття», саме по собі змушує автора «гратися» подіями в режимі *future-in-the-past*, як *реально існуючими можливостями*.

Повертаючись до історії не як безперервного процесу, а як послідовності фаз розламу, коли суспільство переживає радикальні зміни, руйнування гуманістичних норм і цінностей, зазначимо, що такі розлами часто супроводжуються кризами ідентичності, трансформацією людської свідомості та зміною соціальних інститутів. У «Червоному столітті» ми спостерігаємо, як історичні катастрофи XX століття (тоталітаризм, війни, масові репресії) призвели до того, що зло стало сприйматися як норма, а людина втратила чіткі орієнтири добра і зла. Це зумовлювало метаморфози людини — її злети й падіння, підйоми та деградації, які стали історичними маркерами й віхами століття, а наслідки ми відчуваємо сьогодні.

Ідеї Мирослава Поповича про фази розламу в історії дають важливий інструментарій для розуміння антиномічності сучасних цивілізаційних викликів, зокрема через аналіз глибинних трансформацій людини та суспільства під впливом історичних криз. Уживаючи терміни «хаос/порядок», «структура/антиструктура», «структура звалюється», користуючись лексикою термодинаміки, класичної та некласичної квантової фізики, наш автор демонструє рух, динаміку історії, бо це притаманний йому світ аналогій та асоціацій, що тільки вони в його уяві й розумінні найвиразніше демонструють нелінійність процесів у соціумі.

Сьогодні проблеми антиномічності розвитку соціальних процесів, кризових явищ тощо є доволі популярним напрямком досліджень філософії й соціології. Ідеї про фази розламу, що фіксують антиномічний характер поступу суспільства, дають можливість не просто констатувати кризу з боку її утворення, а й досліджувати природу та механізми її подолання. Отже, *концепція фаз розламу Мирослава Поповича* дає нам важливий інструмент для розуміння *причини сучасних криз*: вони часто є на-

слідком глибоких історичних розривів і провалів, що формують процес розвитку, коли суспільство не встигає осмислити попередні трансформації, а нові виклики накладаються на недоліковані травми минулого; для *аналізу трансформації людини*: сучасні цивілізаційні виклики, як і раніше, впливають на людську свідомість через антиномічний характер розвитку суспільства, провокуючи відчуття розгубленості, втрати смислів, розмиття кордонів між добром і злом; для *визначення шляхів подолання*: розуміння того, що суспільство проходить через фази розламу, допомагає долати кризові провалля у практичній царині й антиномії інтерпретації — у теоретичній, шукати нові орієнтири, відновлювати цінності, формувати критичне мислення та громадянську позицію; для *передбачення сценаріїв розвитку суспільства на основі аналізу минулих трансформацій*; для *дослідження ролі людини* як активного учасника історичних процесів, а не лише об'єкта впливу зовнішніх сил; зрештою, для *формування стратегії подолання криз* через виявлення їхніх справжніх причин, відновлення смислів, цінностей і громадянської солідарності.

Висновки

Все висловлене Мирославом Поповичем у цій безпрецедентній книзі несе чіткий відбиток його талановитої особистості, могутнього інтелекту, дивовижного інтересу до філософії, історії, науки, мистецтва, природи та людей, — інтересу, що поглинав його виображення й рухав думки впродовж усього життя. Мирослав Попович дотримувався раціоналістичного підходу, але поєднував його з живою (підкреслюю) практикою прийняття життя таким, *яким воно є*, не прикрашаючи його філософськими фантазіями, хоч якими вони були, не міфологізуючи, як до того схиляються деякі сучасні філософи, але й не змальовуючи його чорною фарбою, уникаючи пророцтв і повчань.

Ідеї Мирослава Поповича про фази розламу й антиномії як способи фіксації цих розламів суспільного розвитку поєднують семантичний і прагматичний підходи до філософії історії та демонструють, як філософсько-наукова методологія формує режим аналітичного процесу, синтезує багатовимірність досліджуваного об'єкта у цілісний динамічний наратив, щоб наприкінці книги розстелитися перед внутрішнім зором читача у таку болісну й таку прекрасну картину зусиль і тяжких випробувань усіх наших дідів-прадідів, щоб ми народилися, вижили й жили надалі. Ті люди, далекі та близькі ще не відали, на яке наступне століття вони нас залишили. Чи знайдеться поміж філософів той, хто продумає наше теперішнє століття, коли воно мине, нам невідомо. Але маємо перед собою дивовижну Книгу, що містить чимало ключів до таємниць не тільки минулого століття, а й нинішнього — у дарунок небайдужому вдумливому читачеві.

ДЖЕРЕЛА

- Васильченко, А. та ін. (2021). *Семіотичний аналіз явищ культури*: Монографія. Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.
- Іщенко, Ю. (2015). «Я часто повертаю до цього питання...» У: *Філософські діалоги'2015. Філософія. Культура. Суспільство (до 85-річчя академіка Мирослава Поповича)* (сс. 26—39). Київ: Національна академія наук України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди.
- Козловський, В. (2018). Мирослав Попович про людину в історії: фази розлому. *Філософська думка*, 5, 72—80.
- Попович, М. (2005). *Червоне століття*. Київ: АртЕк.
- Попович, М. (1981). *M.V. Popovich. Concerning the Ancient Greek Ideal of Theoretical Thought*. D. Reidel Publishing Company (pp. 113—125).
- Попович, М. (1977). *M.V. Popovich. Identity by Sense in Empirical Sciences*. Springer-Science+Business Media B.V. [originally: D. Reidel Publishing in 1977] (pp. 25—31).
- Ankersmit, F. (1983). *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Piercey, R. (2009). *The Uses of the Past from Heidegger to Rorty. Doing Philosophy Historically*. Cambridge University Press.
- Woleński, J. (2019) *Semantics and Truth*. Springer.

Одержано 22.06.2025

Підписано до друку 03.11.2025

Nataliia VIATKINA,

PhD in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Logic and Methodology of Science, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Triokhsviatytelska St., Kyiv, 01601
nviatalia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4839-1146>

THE LOGIC AND PRAGMATICS
OF HISTORY BY MYROSLAV POPOVYCH

The essay aims to outline the directions of the reconstruction of the logical-semantic foundations of the analysis of history in the «Red Century» by Myroslav Popovych, with a focus on how his methodology shapes his ideas. To achieve this, the general principles of his approach and specific examples of his reasoning from his historical and cultural works are examined. It is argued that Popovych's views on historical analysis are influenced by two interconnected factors: logic as an analytical tool and pragmatics as a practical guide in interpreting historical processes. As an analytical tool, Popovych employs antinomies to explore the nature of historical crises, highlighting their complexity. The materials of the «Red Century» indicate that Popovych's presuppositions, descriptions, questions, and conclusions are apparently influenced by the core concepts of modal logic, which underpin his understanding of historical developments. Popovych's concept of phases of rupture in history, which illuminate and interpret the unique features of 20th-century development, is discussed as a central element of his analysis.

Keywords: *logic and philosophy of history, antinomies, phases of rupture, historical crises, modal realism.*